

զինքն ազատելու եկող բանակին հետ կապուելու համար, նրկու բանակներն ալ՝ երեք գաւազաններէ կամ զլանիկներէ կազմեալ եռոտանի մը կը շինեն եւ վրան որ եւ հայելի մը կը կանգնեն: Այս հայեցելներն այնպէս պէտք են դրուիլ՝ որ փոխադարձաբար արեգական քանի մը ճառագայթ արձակեն իրարու. սակէ ետքն իրաւքանիւր կազմածին առջեւ զինուոր մը կը դրուի որ նշանները կու տայ, եւ պաշտօն սկալ մը՝ որ հեռագրէտ մ'ունի ձեռքը՝ նշանատու զինուորը կրնայ լուսոյ հոսանքն ամբողջել եւ խափանել՝ իւր գլխարկով կամ սաղաւարտով հայելին ծածկելով կամ բանալով: Ա նշանակել ուզած ատենն՝ լուսոյ հոսանքն անգամ մը կը խափանէ, երկու անգամ կը խափանէ՝ երբ ք նշանակել ուզէ, երեք անգամ՝ երբ է եւ այսպէս շարունակաբար, կ'ենթադրուի իւրաքանչիւր բառէն վերջը փոքրիկ դադար մ'առնելով: Այս է ամբողջ մեկնութիւնը:

Բնական է որ Արեւագրութիւնն անպործածելի է եթէ երկինքն ամպամած է, կամ անձրեւ գայ, կամ — զոր նոյն իսկ զկալ մը գտած չեղողը կրնայ կուսնէ — գիշեր տառն: Այս առաջին անպատահութիւնն է. երկրորդն ան է՝ որ այս կերպը շատ երկարատեւ է: Անգղիներէն իւր միաժանի բառերու մեծ պաշարովն եւ համառօտութեանց մեծ բազմութեամբը միւս բոլոր ինքուրեանն աւելի այս մասին գիւրութիւն կը վայելէ: Արեւագրութիւնը սակայն այն առաւելութիւնն ալ ունի, որ կարելի է ժամերով գործածել զայն առանց թշնամին՝ որ կրնայ երկու բանակաց մը շտապ գտնուիլ՝ տակննալու կամ նաեւ կուսնելու թէ գրեւցուց հետ կապակցութիւն մ'ունի պաշարեալը: Ստոյգ է՝ թշնամիներն ալ կրնան նոյն միջոցը գործածել, պաշարելոյն եւ օգնութեան եկող զօրաց մէջ բանակցութեանց կամ գաղտնեաց տեղեկանալու դիտաւորութեամբ. սակայն ստոր առջեւն ալ կրնայ առնուիլ՝ այսուրեքն ուրիշ բանալի մը հնարելով: Կարելի է նաեւ հասարակ հեռագրին այսուրեքն գործածել: Արեւագրութեամբ ամենամեծ եւ ամենէն երկայն հեռագիրն ըրած ըլլալու փառքն՝ ցայսօր Լորդ Ռոսելլիսին կը պատկանի: 1880ին Աքիւնիստանի պատերազմին մէջ՝ երբ Կանգահարի Եփրէն պաշարեալ բանակ մ'ազատելու կը փութար, Ռոստոփ բարձանց վրայ՝ պաշարելոյն մէջ 75 քիլոմետր հեռուէն՝ չորս ժամու միջոցին մէջ՝ կրցաւ 207 բառէ բաղկացեալ հեռագիր մը պաշարեալներէն ընդունիլ: Արեւագրու-

թիւնը կարելի է գործածել երբ նաեւ երկու բանակաց մէջ մեծամեծ եւ բարձրագագած լեռներ գտնուին. հեռադուրթիւնը կրնայ մինչեւ 200 քիլոմետրի հասնիլ. սակայն սպահով նշաններն 80—100 քիլոմետրի վրայ է միայն:

ՅԵՐԵՐԱՅԵԱՆ

ՆՈՐ ՀՐԵՏՈՐԱԿԱՆ ԹԻՒՆԷ

4. 1900 ԼՆԻՍՏԱՆԻ ՍՐՈՑՈՑԻ Ազգային հիւանդանոցի: Տոմար, գանազան գրուելիք, փոնակազգական տեղեկութիւններ: 4. Գոլիս, տպ. ՏԵՐ-Մինասան 1899 8^ր էջք 364-26: Գինն է՝ 8 ղշ:
- 5-7. ZIMMERER H., Höhermessungen. (S.-A. aus Roman Oberhummert und H. Zimmerer, „Durch Syrien und Kleinsien.“) Berlin 1899, Մեծ 8^ր քք. 4 (p. 299—302.), տպ. ՏԵՐ-Մինասան 1899 8^ր էջք 364-26: Գինն է՝ 8 ղշ:
8. SIMOND C., l'Arménie russe. — LECLERCQ JULES, L'Ararat. Paris 1898, 8^ր քք. 32. (Bibliothèque illustrée des Voyages autour du monde. 1898, Nr. 53.) Գինն է՝ 15 անգղ.:
- 9-11. GELZER H., Sextus Julius Africanus und die Byzantinische Chronographie. II Theil, 2. Abtheilung. Nachträge. Leipzig 1898. 8^ր քք. 429—500. GELZER H. Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung. Leipzig 1899. Gr. 8^ր 134, 1 Karte (Abhandl. d. phil.-hist. Classe d. Kgl. Sächs. Gesell. d. Wiss.
12. Ն. ՊԵՐՊԵՐՈՒՆՆ — ժողովրդական տարկոց (պատկերազարդ) 1900 նասնը թուականին Վրիտանոսի: Է Տարի. 4. Գոլիս, տպ. Ն. ՊԵՐՊԵՐՈՒՆՆ: Էջ 376. Գին 7 ղշ:
13. W. BELCK und C. F. LEHMANN, Zweiter Vorbericht über eine Forschungsreise in Armenien: Sitzungsbd. d. Kgl. Preussischen Akad. d. Wiss. zu Berlin, XXXVII (1899), p. 745-9. S.-A. 8^ր քք. 5.
14. Ն. ՊԵՐՊԵՐՈՒՆՆ. — Դալամ: Թիֆլիս, տպ. Գ. Մարտիրոսեանց. 1899. Էջ 76. Գին՝ 30 անգղ.:
15. Le Baron de BAYE, Au sud de la Chaîne du Caucase, souvenirs d'une mission: extrait de la „Revue de Géographie“ (livraison d'Avril et Mai.) Paris 1899, 8^ր քք. 57. իլ. 46.
16. TIKKANEN J. J. Tre armeniska miniatyrhandskrifter. (Finsk Museum, 1898, Nr. 9-12, pp. 65-91.; Helsingfors 1899.)

4. 1900 ԸՆԴՐՈՒՄՈՒ Օր-ԳՅՈՒ ՆԵՐՅԻՆ ԷՆՆԱՆՆԵՐ: Տոմար, շտապ թիֆլիս, ինքուրեք տեղեկութիւններ: Ազգային հիւանդանոցի ընդարձակ օրացույցն այս անգամ նոր ձեւի տակ եւ ընդարձակ ծաւալով երեւանէ փոքր զայլ խմբագրութեամբ ծանօթ գրադարին Հրանդ Աւետար: Բայց ի բուն Տոմարէն՝ կը գտնենք ընդարձակ բաժնի մը՝ «Չանազան գիտելիքներ», որոնց ուրիշը՝ «Եկեղեցական, դպրոցական, բարեգործական, գրական, գիտական եւ արւեստագիտական թուականներ, կամ օրագրական տեղեկութիւններ

ԺԷԼ եւ ԺԺԸ. գարտը Հայդ տարեգրութեանց՝ կարգաւ տարայնը բոլոր տրեքը նշանակալիս, աւելի ճարձքան Գիւսւ թիւ 53. Աշխատանքի ու Հատուածական Օրացոյցի՝ սեղեգագիրքները (էջ 83—81.) Ժառմանակն ու Յոմարն ընդարձակ յօդաւած մինչեւ ամէն ազգայն եւ յաստիպաւ Հայդ տարեգրութեան կէտը եղած տեղեկութիւնքն ամփոփելով (էջ 82—111.) ինչեւ կարեւոր աղեկատեսներով լուսաբանուած։ Եճար Գույնի Այգ. Հիւսիսանոցին սեղեգայն եւ արդի վիճակը (էջ 112—40) նշին Հատուածական պատմութիւնը կը դնէ մեր առջև, անոր սեղեգած վերջիններն աւ ինքնութիւն ձախի փոփոխութիւնները՝ նաեւ Հատուածակն Հաշիւներով եւ Համեմատական տախտակներով. 1898ին Գործանածն են 1620 հիւսիսանոցը, որոնցմ ապաւ. քրիստն 1178, մուսու՝ 283. Հատոյցին եղած եւ (Մայիս—Գիւիս. 8 նոյն տարւոյ) 822.583 զշ.՝ Ժախը՝ 736.016, Հայդ տարայնը մէջ Հատաբերը. քրիստն եւ տեւեղ նշին իսկ Օրացոյցին հաշիւները (էջ 135.) Օրացոյցը ապրանք էր 1893ին գարը՝ 33.447 օրինակ (Ժախուած՝ 24.200), ընդարձակ՝ 8000 օրինակ (Ժախուած՝ 4275), ընդ Հայդը հաւաքը՝ 20.669 զշ., իսկ նոր վերջնայց 1899 տարին՝ պարզ 15.230 օրինակ (Ժախուած՝ 13.837), ընդարձակ՝ 5038 (Ժախուած՝ 3385), առաք ընդհանուր հատոյթը՝ 16.773 զշ. բոս այսմ նուազած եւ Օրացոյցին հատոյթն, որ յուսանք նոր մեկն առնալէ մինչեւ նորին ընդհանուր են յաւելն քանիցդ՝ լըսուցուի այս աղագամ։ — Եւրը մը նշանուսը անձանց կիսապարտութիւնները կը յաւելնեն (էջ 141 եւն), սիննն ալ զարգարտած ինանով ապագայն անշին անձանց պատկերներովը։ Աստը են՝ Եսարութիւն արդար Պէշնան Տիւնադիքի հիւսիսանոցին (է 1834), Յովհ. պէյ Տոստան (է 1869), Գուլստիպի Տոստան (է 1863), Կարապետ արդար Պաւլան (է 1866), բայ տարի գեղեցիկ նկար մը՝ Տէր խաչատուր աւագ ՔՏ. Տէր Գարբէրէկն (է 1899), ստարադ աղբ. հիւսիսանոցին։ — Կ. Պալայ Հայ կեկըցիները (էջ 155—74), որոնց մասին մը առ մի տեղեկութիւնները կը արտին՝ 42 են թուով։ «Ազմայն գարաւանքը» (էջ 175—86) կը ներկայացընէ նախ՝ կարճ կենսագրականներով՝ վանահայրերու շարքն, յետոյ նոր կազմակերպեալ Կարդուցիկ վիճակին՝ զուլայով կեկըցական աւտիճաններ ընդունած տաներու։ Կ. Պալայ Պաւլաբաբարանին շուրջը, (էջ 187—219) կը պարզգրանէ պատրիարքարանի կազմակերպութիւնը, Բայ տարի տեղեկութիւն կը արտին Կ. Պալայ աղային վարժարանայն, Մանաբարանի վարժարանին եւ Իլլիպիսիսի արհման կարգաւորութեան վրայ, վարժարանները յարասեւ զարգացում մը կը զուլցնեն։ 1897 յուլուսը 1ին աշխիւնացութիւն էր 3825, ուսուցիչ 141, վարժուհի 58 (ամանակն ծախը 58.383 զշ.) իսկ 1899 յուլուսը 1ին՝ աշխկեր 4923, ուսուցիչ 181, վարժուհի 93 (ծախը 77.300) աշխկրտաց թուին վրայ աւելըրնելու ե պետական, օտար եւ այլ վարժարաններ յաճախողները՝ թուով իրը 1500։ — «Գարծի մարդը համար» (էջ 220—63) բաժինը կը պարունակի կարեւոր գիտելիքներ գրամատանայ, տոկոսի, կա

բնականաբան խնդրաց, արցոց, գորշման լիցիք, թղլիւսա-
նաբույժեանք, զաւանդեալ եւ նմանաց մասին. իսկ
«Բնաւորիչի ճամբար» (էջ 264—85) բաժնին՝ առ-
աւմբ առողջապահական տեղեկու թիւները, եւ
մասամբ խոսնայինք վերաբերեալ՝ հերակերպչներն
Երրորդ մասն է «Վիճակագրական Ցեղեկու-
թիւներ» (էջ 287—359), այսինքն՝ օամ. Խախա-
րարութիւնք, պաշտնատեսեր, կուսակաւներ,
զեպագրեան մարմին, ցանապոն վարչու թիւները
Հանրային պարտքի, ծխախոտի եւն եւն. Սոսոց
Քէշ երկրոր ցանկ մի կը կազմեն «օամ. տէրութեան
Հայ տարահամարները» (էջ 302—308) մէկերի
տարահամարն մինչեւ «միլայի, աստիճան, եւ
«օամ. տէրութեան Հայ պաշտնատարները» (էջ
308—312.) Բարեւ բաժնի է «Հայ եւիդիցի» (էջ
328 եւն), որ կը պարտնակէ ցուցակ մը կամ խո-
կոտայ, ցուցակը՝ մարքի Հայ եւիդիցիներ, առաջ-
նորոգ եւն, պարտիւրաւորան վարչութեանց
Ե.Պարոյ եւ Երուսաղեմի, նմեւ կամ եւրոպեանու-
թեանց Սոյ եւ Աշխմամարայ, զառաւակն որ-
բանացները (իրբ 29) եւ նմաններ. Ալլեայլ որբա-
գրութիւնք եւ ուղղութիւնք, եւ ի վերջոյ ուրոյն
մաս մ «Կանաչաւներ, իջ փակն գործըր. —
Գինք՝ 8 զը. Համեմատարար սուշ լեւ. Է. 8.

5—7. Zimmerer H., Höhenmessungen. — Kappadokien. — Eine Reise nach Amasia im Jahre 1855. Յիմնուրը գիտականին այս հրեզ գրութիւնքն թեպէս ուղղակի Հայոցն չվերահեր-
բին, նուազ կարեւոր չեն մերձ համար ալ, ըստի որ իջ Տայրին որ չլմարայ աշխարհէջ որոշող քառան
յաճախ անհուկ կերպով կազուած էր մեր աշ-
խարհի գաղտնութեան հետ: Այս տեսակետով
յոտակապէն կարեւոր է երկրորդը, որ ընդարձակ է
գիտական ուսումնասիրութիւն մին և Գամարաց
համ Կապադովկիոյ աշխարհին եւ իւր գաղտնի
բնակչոյն, թէ այս գրութիւնն եւ թէ առակները
("Բարձրաշախութիւնք") նախնաւոր լոյս տեսած
են ընդարձակ գործի մը մէջ, որ է 'Նվդ Ասորիս
եւ Փաղը Մարտ., ուղեգրութիւնք եւ ուսումնասի-
րութիւնք, զոր կառարած են 1896ին նոյն Յիմնու-
րէր եւ ՕրբէրՏամէր գիտնականները: Եւ իւր հա-
մառաւ գրուածը, որ նոյն գործոյն ծի գլուխն էր
կազմէ, իր ներկայացընէ մեզք փաղուն Մարդ րազ-
մաթի եւ տեղերու ծովէն քարտէրութեանց չափերը,
գործըք նոյն գիտնականները գտած են կանխաւոր
գործածութեամբ ծանրաշախ գործեայ, իրենց
ուզեցարութեան բովանդակ ընթացքին մէջ: Բար-
ձրաշախութիւնայն տախտակն իր յուշերն ուր օրի-
նակի համար Թաթաթ 630 մետր քարտէրութեան
ունի ծովու երեսին, Ալեքսանդրաքանի 120 ('),
Փոյսալ 150 ('), Մարտ 160, Մասաալ 140, Արկե-
կիոյ գրունքն՝ 1380, Ջիբաեխան Ցաւրոսի՝ 1080,
ունեն են: Երկրորդ գրութիւնք, որ յիշեալ գոր-
ծոյն ծր գլուխն է, թէ ընդարձակ եւ թէ շատ
ինամով պատրաստուած ուսումնասիրութիւն մին
է Կապադովկիոյ աշխարհաբնութեան, պատմու-
թեան եւ այլ հանդամանայ, ճշդեղով բացմաթիւ
սխալ կարծիքներ, եւ անփոփ կերպով ներկայա-
ցընելով Գամարաց մասին ամէն կարեւոր գիտե-
լիքները: Մեզի անհնար է հոս մանրամասնա-

թեանց մէջ մտնել: բայց կը յաւանդէ ուրիշ առարկան մը ընթերցողաց ծանօթացնել այս գիտելիաց կարեւորները, քանի որ անոնք սերտ կերպով կապուած ալ են մեր հնագիտական հետեւին:

Երբորդ գրառածը, որ կը ներկայացնէ «Ուղեւորութիւն մը Սևասիա 1555ին», հետաքրքրական հրատարակութիւն մըն է գերմանական գիտականութեան մը տեղեկագրող, մասամբ Բուսեք (Busbeck) գիտականին՝ որ խառնուած էր Ասիական Սուլթանին որդեանիցն որոշ նպատակով մը, նամականներէն քաղուած, և մասամբ գիտականին ուղեկցին՝ Հանս Դերնշվամ (Hans Dernschwam)՝ արագրութիւնէն: Բնագիրներէն, որ ժամանակին գերմաներէնով գրուած են, կը գտնուին Գուգլեր (Fugger) իշխանական տան ընտանեկան գրանիւն մէջ: Յիմներէ գիտականը հրատարակելով այս քաղաւածքները՝ սկիզբ կ'ըսէ և ներածութիւն մը, ուր ամբարման տեղեկութիւն կու տայ նոյն գիտականութեան պարագայից մասին: Հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի ամբողջ, ուր կը գտնենք նաեւ այլեւայլ տեղեկութիւններ Անկիւրիոյ, Ամասիոյ և շրջակայից մասին նոյն ժամանակին՝ ժ.Ջ. դարուն շրջը կէտին: Ը. Յ. Յ.

8. Simond C. l'Arménie russe. — Leclercq Jules, L'Ararat. Առկնէին սանիք տեսարան մը՝ զարգացող տեղեկացի նկարներով, ամբողջ նուիրուած հայկական աշխարհին Ռուսոց բաժնին: Թիւ մըն է «Ուղեւորութեանց պատկերազարդ Մատենագրան», պարբերական հրատարակութեան, որ իւրաքանչիւր շաբաթ այս ծառայող տեսք մը լոյս կը հանէ: Այս (1898 Հոկտ.) Թիւն չհասնելով շաբաթական տեղեկութեանց փոքրիկ բաժնիք, երկու գլխաւոր գրութիւն կը պարունակէ: Առաջինը նոյն իսկ պարբերականին հրատարակուի (C. Simond) երկուրորէն համառօտ, ինչպէս խորագրին ալ կը հաւընէ, «Ռուսոց Հայաստանը» (p. 1—6), երկը Տառածի բաժնուած: Ընդհանուր տեսութիւն մըն է այս, համառօտ ամփոփում մը հայ ազգին պատմութեան գլխաւոր կէտերուն, Ռուսոց տիրապետութեան իրական և Անդրկովկասի և Հայոց գաղթականութեանց, յատկապէս 1828ին: Հաւատարմ կը զարգանի փոքր բայց գեղեցիկ պատկեր մը՝ Արարատ լեռը 15 հարաւորապէս հեռուէն տեսնուած, և փոքր տափաւ մը իրական: Մտնողը՝ և տեսնի անապատ մասը (p. 7—32) կը բռնէ Լեւիզըն՝ «Արարատ», գեղեցիկ տեղեկական նկարադրութիւն մը Մասեաց, երկը Տառածի բաժնուած, այսինքն՝ Ուղեւորութիւն Տիֆլիսէն Երևան, Երևան քաղաքն ու Մասիքը, և Էջմիածին: Յատկապէս չըբէն Մասեաց նկարադրութիւնը, որուն տեղին ցմայլեցնացած է հանրածանօթ աշխարհագրա-ուղեկարը: Այս մասը կը զարգանի գեղեցիկ պատմական Ուղեւոր կարաւան Երևանայ շրջակայքն, Անայ տաճարները, կայանք մը Անայ, Անայ Տոմար, լեռնաղբ Սեմնովկայի շրջակայքը, Մենն ու Փոքր Մասեաց ընդհանուր տեսք, Փոքր Մասիք, Ալաւա, Անայ շրջակայքը քաղաքները, Էջմիածին եկեղեցին, աւերակ մ'Անայ, ևն, յատկապէս նաեւ Հայրիկի

պատկերը, վերջին ոչ շատ յաւել: — Կը շատանայ այս համառօտ գեղեցիկութիւնը: Վառն զի այս վերջին գրութիւնն արդէն ծանօթ է մեր ընթերցողաց, և քաղաւածք ըլլալով նոյն հեղինակին նշանաւոր «Ուղեւորութիւն Սևասիա» գրքին (Leclercq, Voyage au mont Ararat. Paris 1892, 8° pp. 335.) որուն վրայ ժամանակին խոսած ենք: Ը. Յ. Յ.

9—11. Gelzer H., Sextus Julius Africanus und die Byzantinische Chronographie. — Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung. — Geographische Bemerkungen zu dem Verzeichniss der Väter von Nikaea. Հայապէս Գելցերէն՝ որուն քանի մը գրութիւններ ծանօթացան հայ հասարակութեան նաեւ Թարգմանաւոր, լոյս տեսած սանիքն առկնէին երկը կտոր բան, որոնց առաջին երկուքը իտալական տառար կ'ըլլէ, բովանդակութեամբ աւելի ևս կարեւոր երկեր են: Արդար ալ՝ եթէ միայն վերնադիմելու շնորհիւ, ազգային կողմ ընկնող երեւան հայ գրականութեան հետ, մեծ կարեւորութիւն ունին նաեւ մեր համար:

Առաջին կամ «Սեպտու Յուլիոս Աֆրիկանոս և Բիւզանդեան ժամանակագրութիւնը», ազգային մեր գրականութեան կը վերաբերի: Հայապէսին յիշեալ նշանաւոր գործն որ աղբէն լոյս տեսած էր (Մանն Ա, և Մանն Բ, բաժին 1), անկատար ձեռքած էր ցարդ այնու որ մասդեր կը Աֆրիկանոսի հատկատարները հաւաքէին և անով աւարտել գործը: Բայց այս հրատարակութիւնն ուրիշ տեղից մնալով՝ ներկայ գործով ուղած է լրացնել յիշեալ երկհատոր երկարութիւնը: Եւ շատ կարեւոր լրացում մըն է այս: Հոս կը ներկայացուի Աֆրիկանոսի աղագրութիւնն՝ ազգային կամ անուրդղիկ՝ նախ ասորի յետոյ հայ ժամանակագրաց վրայ: Տեղեկութիւններ կը տրուին իւրաքանչիւր ժամանակագրի վրայ, յետոյ յառաջ կը բերուի անոր ժամանակագրական գրութիւնը՝ գլխաւորապէս նահապետաց ժամանակի և կը քննուի Աֆրիկանոսի հետ սանեցած առնչութիւնը: Ասորոց բաժնին մէջ ամենամեծ տեղը կը գրուէ Միքայէլ Ասորի (p. 431—458), որուն ժամանակագրական գրութիւնը կը հետազոտուի սկզբանէ մինչև ցերիտաւ: Ասորի բնագիրը հրատարակուած ըլլալով՝ քննութեան հիմն առնուած են հայ Թարգմանութեան կրկին խմբագրութիւնը, որ լոյս տեսած են Երևան 1222, և արւմտական Երևան 1870 և 1871: Բայց Ի Միքայէլէ միայն երկրորդ ասորի ժամանակագրի մը քննութեան առնուած է, այսինքն Մար Սողաման՝ Գերաու—Մոյշիսի մտարգրութիւնը, որ ծնած է Հայոց աշխարհի և Երևանի երկրայ եր Երբեքայի նկարադրական Ասորոց կամ Սողաման ընտանեկան յամի 1222, և որուն գլխաւոր երկն է «Մեծըս, յոր—Հրեւաւոր» (հրա. Wallis Budge, Օքսֆորդ 1886): Աւելի նախ է Հայոց բաժնի: Հայոց ժամանակագրիներն ինքնուրոյն ժամանակագրական գրութիւնն են ստեղծած ընդ առաջինները՝ կախումն սանին Երևանիս: Եւ Հայոց ծանօթացած էր Ի վաղուց Թարգմանութեամբ, և որուն հետեւաւ ևս ժամանակագրութեան մէջ Ստեփանոս Ասորիկ և

Սամաւէ Լնեցի: Եւ այս Միջոյնի Լսորոյ պատմութեան թարգմանելովն անար ալ հետեւոյնք եղան, այսինքն Վարդան Մեծ եւ Միխիթար Այրի-վանեցի: Լսոնց մասին մի առ մի խօսանք եւ զգրին մէջ եւ պարզուած անոնց ժամանակագրական դաս-թիւնք: Հետադարձուած են կարգաւ Ստեփանոս Առողի Ցարենցի (p. 466 — 475), Սամաւէ Լնեցի (p. 475—482), Վարդան Մեծ (p. 482—496) եւ Միխիթար Այրիվանեցի (p. 496—590): Կը շա-տանայնք առ այժմ այս համառօտ զեկուցմամբ, որիչ անգամ առիթ կ'ունենանք հետադարձ-թեանց հայկական մասը մանրամասնօրէն ծանո-թացնելու մեր ընթերցողաց:

Նշոյղեւ՝ մանրամասնութիւնքն ուրիշ բա-րեպատեհ առթի թողլով՝ համառօտօր միայն նշանակելու ստիպուած ենք հոս հայադէպին եր-կրորդ նշանաւոր երէր, որուն վերնագիրն է՝ Սիւր-կաւորութիւնք Ռիչարդեան բանակութեանը գրութեան: Բանակաթեմ փխազդեցիչը Եւանդ ՅԵՄԱ կոչածն, բռնա՝ որ մեզի ալ անցած է՝ եպիս-կոսորդական իշխանութեան շրջանք (թեմ) նշա-նակելու համար, որ սակայն կը գործածուի յառ-կապէս զինուորական վարչութեանց կամ բանա-կաժողովի շրջաններուն՝ ինչպէս յետոյ նաեւ քա-ղաքական վարչութեան համար: Նիւթը՝ ինչպէս կը տեսնուի, ուղղակի բնիզանական կայսրութեան կը վերաբերի, բայց ինչոցոյ համար ալ շատ կա-րեւոր գիտելիքներ կը պարունակէ: Փոքր շուրջ եւ Մեծ շուրջ մաս մ'արգելի Գ. դարու վերջէն նոյն կայսրութեան ներթարկելով՝ շուրջ շատ նշա-նանք տիրք մ'ունեցած են նոյն պետութեան ճա-կատագրին վրայ ամէն ժամանակ, եւ իրենց՝ Շաշ-րդեան թեմը, որ կամ զորքատիր մէկն ունէր անգամ եղած է փրկիչ բովանդակ պետութեան, ինչպէս որ նոյն կայսրութեան զօրութեան դա-դարանկէան եղած է հայկական հարստութեան ժամանակ (867—1025 Յ. Վ.) Նույն պետա-թեանն՝ որուն հետ այնչափ սեբա կապ ունէին Շաշը, մասամբ ուղղակի եւ մասամբ անուղղակի, զինուորական կողմակերպութեան պատմութիւնը նուազ կարեւոր չէ մեր պատմութեան համար ալ, որուն շատ մասերուն նոր լոյս մը կը տաւի, յառ-կապէս հայ՝ պատրիկներու, գրութեան վրայ, Բնական է որքան որ բովանդակ զգրին մէջ աւ-շադրութեան առնուած են նաեւ այս կեանքն՝ իրենց յարակից մասերով: Այս՝ թեմերու, պատմութիւնն է, զոր ծրագրած է հայազէտը, անոնց սկզբնաւարութիւնքն, զարգացումն ալ վերջ-նական կազմակերպութիւնն եւ յընթացք ժամա-նակի կրած այլեւայլ փոփոխութիւնքն: Մանրա-մասնութեանց մէջ հոս մանկ մեղի անկարելի ըլլալով, կը թողուք ուրիշ առթի: Փոքուն Միւրջ գեղացի տախտակ մը կը ներկայացնէ այս՝ թե-մերուն, տարածութիւններն եւ զխաւսոր բանա-կապիւնները:

Երբորք գրուածն համառօտ բան մըն է եւ աւելի յաւելուած մը հայազէտին նշանաւոր գոր-ծայն, այսինքն՝ Նիկիոյ ժողովոյն շուրջ ստարաբու-թեանց՝ արմեի հետագրածն եւ հրատարակած էր յոյն, իտալի, ասորի, արաբական եւ հայ աղբիւր-

ներս կամ խմբագրութեանց համաժող. (Gelzer, Palrum Nicaenorum nomina etc. Leipzig 1898) աշխատանքութեամբ Հելլենիքէ, եւ կուեց գիտ-նականներու: Այս գործին իր լրացում՝ հրատա-րակուած է վերջինից, որ է՝ Վախարատեան գիտաբութիւններ Նիկիոյ շուրջ ցուցակին վրայ, որ նաեւ լուս. կը բացայտի տեղադրութիւն բովանդակ-թիւնը: Հայազէտը բաց ի քանի մը լրացողիչ գիտաբութիւններէ նոյն ցուցակին ծագման եւ սրբութեան վրայ, նպատակ դրած է յատկապէս Փոքուն Միւրջ եպիսկոպոսական թեմերուն մասին արուած շատ մը տեղեկութիւնք աշխարհագրորէն ճշգրտել, ցուցնել ցուցակին թեմականաւոր եւ յոյժաբ սկաւորիք ըլլող, համամասն ուրիշ ցու-ցակներու կամ աղբիւրներու հետ: Գործն՝ իւր շրջանին մէջ, կարեւորութիւն ունի աշխարհագրա-տաց համար, եւ աւելորդ է ըսել՝ հեղինակին հաւ-րած անօրէ համաթեմերը գրուած է: Ը. Թ. 8.

12. Ա. Պերդիւն: — Ժողովրդական փոքրիցայ (պատմութիւն) 1900: Ուրախութեամբ կը տեսնենք որ Ն. Պերդիւնեանի ձեռնարկած այն ժողովրդական տարեցրցին իւր եօթներորդ տարին կը թեմակիրէ: Առաջինից հատորն ալ իւր նախորդներուն պէս ճշիւ է պարունակող եւ իւր անկեղծագործ: Գրքին փեմ, այն է՝ էջ 1—183 կը բաժն ընդար-նակ օրացոյցն բազմաթիւ օգտակար ծանօթու-թեամբք: Էջ 185—197 կարեւոր տեղեկութիւն մը կը պարունակէ հին եւ նոր ամսարի գրութեան վրայ, Զմիւռնիոյ Առաջնորդ. գիտնական Պ. Սարգիս Ե. Պալապանեանի գրէն: որուն մէջ յար-գոյ յօդածագիրն նոր ամսարին տաղարանական ճշգրութիւնները ցուցնելէն ետք՝ ազգայնաց եւ մանաւանդ Պատրիարքարանի ուղարկութեան կը յանձնէ նոր ամսար միւսմանիս կարեւորութիւն: Գրքին ձեռքած մասը կը բովանդակէ կենսագրա-կան, առողջապահական յօդուածներ, զատնայիք, օգտակար իրաւելիքներ, վիդականք, բանասանդ-ծութիւններ, եւ: Թուով 14 պատկերներ ալ կը զարգարեն զըզոյն, որ են՝ Պիգմոնը, Վիշնիւմ Բ., Ֆելիքս Գոռ. Արտագին, Նուպար Փաշա եւն եւ: հանգերն իրենց կենսագրականներովն:

13. W. Belck und C. F. Lehmann, Zweiter Vorbericht über eine Forschungsreise in Armenien. Տես առանկին յօդուածն, ուր կը ծանօթացնենք գրութիւն թարգմանութեամբ:

14. Ե. Թաթլեւ: — Իււրէ: Մահմադական կրօնին ծագումն, դասանակն, զանապաղ աղանդ-ներուն եւն. վրայ համառօտ տեսութիւն մըն է ժողովրդեան համար գրուած: Ընթերցուող կենպ օգտակար ըլլալ անոնց, որոնք պոյտմա. գաղափար մը չունին ոչին կրօնի եւ զայն գաւառնոյներուն վրայ, միանաւոր IV. Եւրոպ (էջ. 41...): Գլուխը կենպ գիտաւ մեկնութիւնն ապա պէս ամէն խժդգաւ-թեանց, գործոյն կրօնը գաւառնոյնէն ի գործ դրած են եւ կը դնեն միշտ: — Էջ 6 Հոգիւնիւմ մը արարչ բառին մէջ նապիւթի բառն անշուշտ առանձին ազնուութեամբ եղած է, փոխանակութեւն ճշգրիտէ: Էջ 9 բարիի հրեշտակին՝ Աւրիւնին, այս վերջինն յայտնապէս սխալ է, պէտք էր ըլլալ Ուրիւնին:

8. Le Baron de Baye, Au sud de la Chaine du Caucase, souvenirs d'une mission. Փաղերի գրութիւն մին է Կովկասի շրջային հասարակայնի, նոյնպէս ուղեւորի մը յիշատակագրութիւնը, որուն բնագիրն ստուգել ոչ միայն անհնար է, այլ նոյն իսկ տեղ տեղ տխուր հայեացքներով բնիկ ժողովրդեան վրայ, որ միայն արդէն տարածուած նախազայարմից նոր ճարակ կրնայ տալ։ Մտածել որ ուղեւորը ամենայն ծանրութեամբ կ'ընդունի թէ էլ Երեւան աւելի միտմունքն այցելող ամեն անգլիացի անշուշտ զօտաշրջիկ ուղեւոր մ'ըլլալու տեղ՝ ուրիշ ծրարներն պիտի սենեկային... Կարծես զըրուկին՝ որ նախնաբար աշխարհադարկան թերթի մը մէջ լայն տեսած է, հրատարակութեան միակ նպատակին ելած է գեղեցիկ պատկերներ հրատարակել։ Համեմատութեամբ բնագրին պատկերները՝ թուով 48՝ դըքուկին մեծապէս մտաւ կը բռնեն, եւ ստուգել յալող եւ հետաքրքրական են։ Հեղինակը՝ Գաղղիոյ կրթական նախարարութեան կողմէն խաբարած էր ուսումնական ուսման հարցի մասին բնեւոր ի կողմէն, մասամբ Հիւսիսային մասը՝ մասամբ Անգլիոյ հետ։ Վերջնայ մասին միայն կը խօսուի հոս, երբ հաստատուի. այսինքն՝ կարեւոր էր, ոչ ներկայ եղած է Ալազերդիի հայկաւոր սեփականութեան, որով այս մասը զարգարածն է վրական, եւն, ժողովրդեան կենաց բազմաթիւ տեսարաններով. եկեղեցի՝ Երեւան եւ Էլմամուն, եւ երբոր՝ Գորի եւ իւր շրջակայքը։ Մեղի համար հետաքրքրական է ի հորիէ երկրորդ մասը (p. 22—39), որուն բնագիրն ինչպէս ըսինք, անհնար է եւ տխուր հայեացքներով։ Գաղղիոյ ներսն մէջ յիշելու ենք Սեւան, Երեւանայ միգրիթներն ու տարածութեան պատկերն այլեւայլ տեսքերով, Էլմամունի կամուրջիկն եւ շրջակայքն, եւ ժողովրդական սիրակը՝ նոյնպէս է երբոր մասնայ՝ Գորի եւ շրջակայքն։ Ամբողջը՝ բաց ի պատկերներէ՝ թուուցիկ գրութիւն է անկէ՝ որ շատ քան տեսածը՝ բայց չէ հակաբանող այն ժողովրդներուն հոգին ու նաեւ վրեժը։ Է. Յ. Տ.

16. Tikkänen J. J., Tre armeniska miniatyrhanskrifter. Հեղինակէն ստացուող գեղեցիկ գրուածք մը շուեական լեզուով, որուն նիւթը կը ցուցնէ խորագիրն ալ՝ «Երեք հայերէն մանրանկարաւոր ձեւագիրներ, թուականացուածքի մին է, զոր հեղինակը կարգացած է Ֆինլենտի Հնագիտական Ընկերութեան անդամ 1898 թուարկէ հուլիսի 20-ին, յետոյ լայն տեսած է «Ֆինլենտի Թանգարանին» մէջ, եւ անկէ առանձինն։ Զարգարած է 61 մեծ ու փոքր գլխաւոր պատկերներով, որ կը բացայայտեն եւ կը յայտարարեն հեղինակին փորձը՝ դիւրեւանելով համեմատել հայ ձեւագիրներուն մանրանկարչական զարդերն միւս ազգաց յատկապէս բիւզանդական՝ մանրանկարչութեան արեւելաքին ձեւերուն հետ։

Քննութեան առաւած են երեք հայ ձեւագիրներ որոնք սեպտեմբերի 16-ին Ֆ. Ռ. Մարտին (F. R. Martin) գիտնականին ի Եւոքհայմ. նոյն անձն իւր Ռուսոստան, Տաճկաստան, Ասիա եւ Եգիպտոս քրտն ուղեւորութեան մէջ բազմաթիւ ուրիշ հնութեանց հետ ձեռք ձգած էր նաեւ այս

ձեւագիրները։ Ասոնց երկուքն Աւետարան են թղթային բարձրագիւր, մին գրուած 1455 ին ի 8փղին Յովհաննէս քահանայէն, միւսը գրուած 1469 ին Արմէշ Վապուրականի նոյնպէս Յովհաննէս անուն քահանայէն մը։ Երկուքն ալ մանրանկարներ ունեն, որոնց միայն ժողովրդն է Մանուէլ, միւսին՝ Միսայ, այս երկուքն ալ նոյնպէս քահանաներ։ Երբորք ձեւագիրը մագաղաթեայ մանրագիր գրագիր մին է (9 × 6,5 սմ)։ Կարծես անգլիոյ «Եկեղեցական երգեր կամ՝ աղբիւրներ», Որչափ այս տեղեկութենէն կ'երեւայ Մանրանկարչի մ'ըլլալու է. անթուական է՝ բայց իրր ժ.Ձ. — ժ.Ե. դարէն։

Վերջին միայն լուսանկարագրեր ունի իրեն մանրանկարչական զարգացման, աւետարաններն ալ իւր լուսանկարագրերն ունեն խորաններ, եւ նոյն իսկ շատ աւետարանաց նկարները՝ որոնք սակայն կոշտ գծուած են բիւզանդեան օրինակաց հետեւող լուսնաքին։ Երկուքն ալ խորաններուն զննատիպ նմանահանութիւնը կը գտնենք հոս հրատարակուած (տես էջ 66, 67), 1455 ին ձեւագրին զարկաւոր աւետարանին խորանազարդ ձախար, 1469 ին ձեւագրին՝ Մանթեւի խորանը։ Ասոնցմէ դուրս կը գտնենք բազմաթիւ գլխաւորներ լուսանկարագրերու, զարգարներու եւ նմանեցնող որոնք մանրամասն համեմատութիւնը կ'ընեն միւս ազգաց մանրանկարչութեան հետ, որպէս զի Հայոց զարգարուն ժողովրդն աւ հնութիւնն եւ ձեւերու կրած փոփոխութիւնները կարեւորագրել։ Հնագիտութեան առաւած են բացի ժողովրդականացարդերէն՝ թուականացարդը ալ, սիրամարգ (էջ 68), թռչնագրեր (էջ 71—72) եւն, որոնք բիւզանդեան ձեւերու նմանութեամբ զարգացած են։ Ընդհանրապէս անսանոց ձեւով զարգարներն աւելի արաբական զեղարուեստէն մասնիկ համարուի. իսկ եւնութեան լուսանկարագրերն ոչ թէ անսանեան ժողովրդն ունեն, ինչպէս կը կարծուէր, այլ թերեւս բնիկ հայիական են։ Հայ ձեւագիրներու մէջ այնչափ դժուարեամբ համարուի ձեւով զարգարը Եգիպտոսէն Հայոց անցած կը կարծէ հեղինակը, հաւանաբէ «Բարդաբուսի» պատկերազարդ ձեւերուն նմանողութեամբ (էջ 88), եւն եւն։

Այս համառոտ գլխաւորմամբ արդէն կը տեսնուի որ հայ զեղարուեստի պատմութեան համար շատ կարեւոր գրուածք մին է, որ բազմաթիւ եր որ շուեականներէ քաջ հմուտ թարգմանչի մը ձեռքով փոխարուած ծանօթանալու հայ բնիկերոցայց, անով աւելի՝ որ մեր մանրանկարչութեան արուեստը՝ բաց ի ուսուցչական Յ. Մարտինի հմտական դրոշմն («Էլմամունի աւետարանը», Վիեննա՝ դեքմ. 1891, հոգ. 1892.) շատ քիչ ուսումնասիրուած է գեղարուեստագիտ. քննադատներու կողմէն։

Է. Յ. Տ.

